

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра музичного мистецтва

**Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»**

з теми: **«ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ ЗЗСО
ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ»**

Виконала: здобувачка вищої освіти
освітньої програми Середня освіта
(Музичне мистецтво)
спеціальності 014 Середня освіта (за
предметними спеціальностями)
предметної спеціальності 014.13 Середня
освіта (Мистецтво. Музичне мистецтво)
денної форми здобуття вищої освіти
Тимчишина Вікторія Вікторівна

Керівник: Воевідко Л. М., кандидат
педагогічних наук, доцент, доцент
кафедри музичного мистецтва

Рецензент: Боршуляк А. М. кандидат
мистецтвознавства, доцент, доцент
кафедри музичного мистецтва

Кам'янець-Подільський, 2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КАТЕГОРІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ ЗЗСО ЗАСОБАМИ ФОЛЬКЛОРУ.....	8
1. 1. СУТНІСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ ЯК ПЕДАГОГІЧНОГО ФЕНОМЕНУ.....	8
1. 2. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ.....	18
1. 3. УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР ЯК ЗАСІБ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ.....	25
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ.....	31
2. 1. ПЕДАГОГІЧНІ ПІДХОДИ ПРАКТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ В ЗАКЛАДІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ЗАСОБАМИ ФОЛЬКЛОРУ.....	31
2. 2. АНАЛІЗ СТАНУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ ЗЗСО (РЕЗУЛЬТАТИ ДІАГНОСТИКИ).....	36
2. 3. ХІД ТА РЕЗУЛЬТАТИ МАГІСТЕРСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ З ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ ЗАКЛАДУ ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ.....	41
ВИСНОВКИ.....	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	52
ДОДАТКИ.....	59

ВСТУП

Сучасне українське суспільство переживає етапи інтенсивних соціально-політичних змін, що, перш за все, пов'язано з російсько-українською війною та вимагає підвищення рівня громадянської свідомості та активності молоді. Заклади загальної середньої освіти відіграють ключову роль у вихованні відповідальних, свідомих громадян, здатних брати участь у розвитку демократичного суспільства. Формування громадянської активності учнів є одним із пріоритетних завдань Нової української школи, що ґрунтується на ідеях демократичного виховання, інтеграції національних та загальнолюдських цінностей.

Український фольклор як культурно-історичний феномен є потужним засобом формування національної ідентичності, моральних якостей, патріотизму, громадянської відповідальності. Народні пісні, думи, легенди, казки, прислів'я, приказки та обряди містять багатий виховний потенціал, що сприяє розвитку в учнів не лише любові до рідної культури, але й активної громадянської позиції.

Попри це, потенціал фольклору часто залишається недооціненим у виховній роботі закладів загальної середньої освіти. Водночас використання елементів фольклору може стати ефективним інструментом для формування в учнів громадянських компетентностей, таких як відповідальність, емпатія, повага до культурних надбань України та інших цивілізованих держав, активна участь у житті громади та суспільства.

Таким чином, дослідження процесу формування громадянської активності учнів ЗЗСО засобами українського фольклору є актуальним з огляду на:

- необхідність посилення громадянського виховання у сучасній системі освіти;
- потребу у відродженні національних традицій через освіту;

- можливість адаптувати культурну спадщину до умов сучасного освітнього процесу в ЗЗСО.

Питанням громадянської активності приділяли увагу багато вчених та педагогів, зокрема: В. Андрущенко, Р. Арцишевський, І. Бех, М. Боришевський, Г. Ващенко, О. Вишневський, Л. Воевідко, Ю. Завалевський, М. Задерихіна, І. Зязюн, П. Ігнатенко, О. Киричук, Н. Косарева, В. Кремень, Л. Крицька, О. Кучер, І. Кучинська, Т. Ладиченко, В. Оржеховська, І. Огієнко, О. Пометун, В. Поплужний, Ю. Руденко, С. Русова, А. Сиротенко, Р. Скульський, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, Г. Філіпчук, К. Чорна та ін. Питання розвитку громадянського виховання в Україні знайшла відображення у науковому доробку вчених таких як: К. Ушинський, П. Юркевич, П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Франко, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Рубінштейн, С. Русова, Я. Мамонтов, С. Сірополко, Г. Гринько, В. Дурдуківський, С. Ананьїн, М. Скрипник, О. Залужний, А. Макаренко, В. Сухомлинський.

Питання громадянської активності досліджувалося багатьма науковцями в контексті різних аспектів громадянського виховання, соціалізації та розвитку особистості. Теоретичні основи громадянської активності досліджували: Д. Дьюї – його праці заклали основи концепції громадянської освіти, підкреслюючи роль школи у вихованні активних членів демократичного суспільства; Ж.-Ж. Руссо – ідеї про виховання вільної особистості та її участь у громадському житті; Е. Еріксон – здійснив аналіз розвитку особистості, включаючи формування соціальної та громадянської ідентичності. Громадянську освіту і виховання у педагогіці досліджували: В. Сухомлинський – акцентував увагу на значенні морально-етичного виховання та формування в учнів почуття відповідальності за суспільство; К. Ушинський – підкреслював важливість національної культури та традицій у вихованні громадянських якостей; О. Сухомлинська – досліджувала процеси соціалізації та виховання громадянської компетентності в учнів. Сучасні підходи до формування громадянської активності досліджували:

Л. Гриневич, І. Бех, О. Пометун, які висвітлили роль громадянської освіти в умовах сучасної української школи; І. Зязюн – аналізував питання виховання цінностей патріотизму та громадянської відповідальності; В. Кремень – досліджував формування громадянської культури в умовах трансформації українського суспільства; Н. Гупан, Т. Ладивір – розглядали інтеграцію громадянського виховання в освітній процес закладів загальної середньої освіти.

Питання громадянської активності в контексті української культури та традицій розглядали: М. Стельмахович – досліджував роль народної педагогіки у формуванні моральних і патріотичних цінностей; В. Кононенко – акцентував увагу на використанні української культурної спадщини у виховному процесі; Г. Васянович – аналізував морально-патріотичне виховання молоді через національні традиції, Л. Воевідко – досліджувала етнопедагогічні традиції та їх позитивний вплив на якість освітнього процесу та формування громадянської активності здобувачів. Також Г. Хоскінг, Р. Путнам досліджували роль громадянської активності в демократичних суспільствах. Р. Річардсон акцентував увагу на взаємозв'язку громадянської освіти та соціального капіталу.

Ці автори заклали теоретичну та практичну основу для аналізу громадянської активності, зокрема через освітню та культурну призму, що є важливим у контексті дослідження нашої тематики.

Мета роботи: Теоретично обґрунтувати та розробити педагогічні підходи до формування громадянської активності учнів закладів загальної середньої освіти засобами українського фольклору, а також перевірити ефективність розроблених педагогічних підходів на практиці.

Об'єкт дослідження: процес формування громадянської активності учнів у закладах загальної середньої освіти.

Предмет дослідження: засоби українського фольклору як інструмент формування громадянської активності здобувачів освіти в ЗЗСО.

У кваліфікаційній роботі передбачається реалізація **завдань:**

- проаналізувати сутність громадянської активності як педагогічного феномену;
- дослідити психологічні та педагогічні аспекти формування громадянської активності здобувачів в закладах загальної середньої освіти;
- вивчити значення українського фольклору у формуванні моральних і громадянських цінностей здобувачів освіти;
- провести діагностику рівня громадянської активності учнів у закладах загальної середньої освіти;
- розробити педагогічні підходи із використанням засобів українського фольклору для формування громадянської активності здобувачів освіти;
- впровадити педагогічні підходи, спрямовані на розвиток громадянської активності здобувачів освіти засобами фольклору, в освітній процес ЗЗСО;
- оцінити ефективність запропонованих педагогічних підходів за допомогою порівняльного аналізу до і після їх впровадження.

Методи дослідження – метод аналізу літератури та документів (вивчення теоретичних основ громадянського виховання, національної ідентичності та ролі фольклору в освітньому процесі); метод спостереження (оцінка процесу взаємодії учнів з фольклорними матеріалами в розвитку їх громадянської активності в умовах реального освітнього процесу); метод анкетування (збір даних про рівень громадянської активності учнів та їх ставлення до використання українського фольклору в освітньому процесі); експериментальний метод (оцінка ефективності формування громадянської активності на матеріалі фольклору); метод контент-аналізу (вивчення фольклорних матеріалів та їх впливу на формування громадянської активності учнів); метод тематичного аналізу (визначення тем, мотивів та образів фольклору, які можуть сприяти розвитку громадянської активності); порівняльний метод (зіставлення результатів дослідження в різних класах), метод проєктів, метод дебатів, метод бесіди.

Наукова новизна отриманих результатів. Наукова новизна результатів дослідження формування громадянської активності на матеріалі фольклору

полягає у поєднанні двох на перший погляд далеких сфер – громадянської освіти та традиційної народної культури, зокрема фольклору, як засобу виховання активної громадянської позиції.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає у можливості застосування педагогічних підходів до формування громадянської активності здобувачів освіти засобами українського фольклору.

Апробація результатів дослідження. Тематика кваліфікаційного дослідження обговорювалась на наукових конференціях студентів та магістрантів впродовж навчання за освітньо-професійною програмою другого (магістерського) рівня вищої освіти «Середня освіта (Музичне мистецтво)».

Публікації:

1. Тимчишина В. В. Формування громадянської відповідальності здобувачів освіти в НУШ. Актуальні питання сучасної освіти в Україні: виклики та перспективи: збірник матеріалів I Всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених, м. Кам'янець-Подільський, 23-24 жовтня 2024 р. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. С. 120-124. URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/8717>

2. Тимчишина В. В. Психолого-педагогічні аспекти розвитку громадянської активності учнів ЗЗСО. Наукові праці студентів та магістрантів мистецьких спеціальностей Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2025. Вип. XVIII. С. 163-168. URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/9211>

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається з двох розділів, кожен з яких містить по три підрозділи, висновків, списку використаної літератури та додатків. Список використаної літератури з магістерського дослідження налічує 62 джерела, додатки розміщено на 29 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КАТЕГОРІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ ЗЗСО ЗАСОБАМИ ФОЛЬКЛОРУ

1.1. СУТНІСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ ЯК ПЕДАГОГІЧНОГО ФЕНОМЕНУ

Громадянська активність як педагогічний феномен є багатовимірним поняттям, яке охоплює різні аспекти соціалізації, морального розвитку, формування особистісної відповідальності та залученості до життя суспільства. У сучасному освітньому контексті громадянська активність розглядається як інтегральна характеристика особистості, яка формується в процесі виховання, навчання та соціальної взаємодії.

«В Україні завдання щодо громадянського становлення, громадянської відповідальності, громадянської активності здобувачів освіти представлено у таких нормативно-правових документах: Законах України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про громадські об'єднання», «Про громадські молодіжні та дитячі організації», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». Також важливу роль у цьому аспекті відіграють й освітні документи: «Державний стандарт базової середньої освіти», «Концепція Нова українська школа», «Концепція розвитку педагогічної освіти», «Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні», «Про національну програму інформатизації», Державна національна програма «Освіта (Україна ХХІ століття)», «Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності», «Концепція національно-патріотичного виховання молоді», Державна цільова соціальна програма «Молодь України» та прийняті на саміті Організації Об'єднаних

Націй «Цілі розвитку тисячоліття». Зазначені закони, концепції, програми розкривають зміст громадянського становлення особистості: виховання поваги до Конституції України, державних символів України, прав і свобод людини і громадянина, формуються почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідоме ставлення до обов'язків людини і громадянина; сприяння реалізації прав особистості на вільне формування політичних і світоглядних переконань; виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей українського народу та інших народів і націй» [4, с. 254-255].

Філософи у різні історичні періоди активно зверталися до питань громадянської активності, розглядаючи її як важливий аспект суспільного життя, моралі та політики. В часи Античної філософії Платон вважав, що ідеальна держава можлива лише за участі добродесних громадян, які ставлять благо держави вище особистих інтересів. «Дотримання принципу громадянськості у моральному становленні особистості було незаперечною істиною і вимогою ще за часів античності. Наприклад, давньогрецький філософ Платон наголошував, що індивід і держава – це одне ціле. Педагог несе персональну відповідальність перед законом, державою, народом за виховання моральних, громадянських якостей молоді» [1].

Аристотель розглядав людину як «політичну істоту» і наголошував, що участь у громадському житті – природна і необхідна умова для повноцінного існування особистості. У філософів Нового часу, зокрема, Джон Локк говорив про природні права людини і обґрунтовував право громадян на опір владі, якщо вона порушує їхні свободи. Жан-Жак Руссо вважав, що громадянська активність є необхідною умовою для існування «загальної волі» і справжньої демократії. Іммануїл Кант (Німецька класична філософія) підкреслював важливість моральної автономії людини та її відповідальності як громадянина за дотримання принципів справедливості та закону.

Представниця Сучасної філософії Ганна Арентс аналізувала природу політичної участі та відповідальності громадян, підкреслюючи значення дій у

публічному просторі. Юрген Габермас розробив концепцію комунікативної дії і громадянського суспільства, де громадянська активність є засобом досягнення згоди і демократичного управління.

Філософи усіх епох підкреслювали, що громадянська активність є не лише політичною дією, а й глибоко етичним виявом особистості. Вони розглядали її як необхідну умову існування демократичного суспільства, розвитку особистості та підтримки морального порядку в державі.

Прогресивні педагоги західної Європи: М. Монтень, Я.А. Коменський, Й. Песталоцці, А. Дістервег, Г. Кершенштайнер та ін. надавали ключового значення педагогам у формуванні громадянської активності учнів та відстоювали думку, «що справжній педагог – це не просто державний службовець, це – окраса нації, її надія й опора. Він здатний виявити свою гідність, моральну культуру, внутрішню свободу за умов постійного й неформального піклування з боку батьків, держави, суспільства» [1]. Зокрема, А. Дістервег наголошував: «Хто бажає, щоб народ його був щасливий і виховувався з успіхом, той повинен визнати першою і неминучою умовою для досягнення цієї мети виховання та освіти вчителів, а також таке їх становище, яке б відповідало їх важливому обов'язку... Бажаєте ви потурбуватися про своїх дітей, потурбуйтеся про процвітання тих, кому довірено їх виховання» [36, с. 48].

Наукове обґрунтування громадянської активності знаходимо в працях класиків педагогіки. Джон Дьюї, де автор зазначав, що освіта є стрижнем демократичного суспільства, а громадянська активність здобувачів освіти в закладах загальної середньої освіти має виховуватися через практичну участь у соціальному житті, де школа є моделлю суспільства. На думку Дьюї, громадянська активність формується шляхом соціального досвіду, а не є вродженою. Автор виокремлює такі основні компоненти: критичне мислення, здатність до співпраці та почуття відповідальності за суспільне благо».

Українські науковці, зокрема, Василь Сухомлинський, акцентували увагу на значенні виховання морально зрілої особистості як стрижню громадянської

активності учнів. У своїх працях він підкреслював, що справжній громадянин – це людина, яка здатна жити за законами добра, справедливості, любові до Батьківщини та людства. Для досягнення цього, за його переконанням, школа повинна створювати умови, за яких учні усвідомлюють значення своїх дій для суспільства.

І. Кучинська зазначає, що у своїх працях сучасні педагоги (Т. Завгородня, П. Ігнатенко, Л. Крицька, Н. Косарева, В. Поплужний, М. Рагозін, Б. Ступарик, Р. Арцишевський, П. Вербицька, Н. Дерев'янка, В. Іванчук, О. Пометун, М. Шимановський, Л. Архипенко, Ю. Завалевський, Т. Єлагіна, П. Кендзьор, А. Молчанова, К. Чорна, О. Безпалько, І. Зверева, Г. Лактіонова, Н. Чернуха, Н. Ткачова, М. Рудь, Г. Філіпчук) визначили, «що громадянське виховання – морально обумовлений процес підготовки громадян – патріотів до функціонування і взаємодії в умовах демократичного суспільства; громадянськість – духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни; виховання громадянськості – спосіб передачі громадянських цінностей з метою підготовки учнівської молоді до громадського життя, формування переконань та норм поведінки, відповідних загальнонаціональним інтересам, виховання активної діяльної позиції щодо громадянського життя суспільства» [27, с. 105].

Громадянська активність також розглядається як процес становлення особистості, що поєднує когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти. Зокрема, Іван Бех визначає громадянську активність як здатність людини усвідомлено брати участь у соціальному житті, виявляти при цьому відповідальність, ініціативність та готовність до саморегуляції. Він акцентує увагу на тому, що формування цієї якості повинно бути систематичним і охоплювати всі аспекти виховної роботи в закладах загальної середньої освіти.

Громадянська активність великою мірою ґрунтується на громадянській освіті. «У широкому значенні громадянська освіта – це складна динамічна система, педагогічний процес розвитку та соціалізації особистості, формування

її національної самосвідомості, громадянської позиції, культури, світоглядних орієнтирів, критичного мислення, творчих здібностей та дослідницьких навичок. Вона уналежнює такі складники: громадянські знання, що слугують основою формування уявлень про форми і способи функціонування громадянина в політичній, правовій, економічній, соціальній, культурній сферах життєдіяльності правової демократичної держави; громадянські вміння й досвід участі в соціально-політичному житті суспільства і громади; громадянські чесноти – норми, установки, цінності й якості, притаманні громадянину правової демократичної держави; особистісні ставлення, погляди стосовно державної самоідентифікації людини, усвідомлення приналежності до конкретної країни. У педагогіці під громадянською освітою розуміють систему (модель) шкільної освіти, що має два аспекти: навчальний предмет; позапредметна сфера діяльності закладу освіти, що сприяє формуванню громадянських цінностей і способів поведінки у всіх учасників освітнього процесу» [43, с. 31].

Сутність громадянської активності тісно пов'язана з поняттям громадянської компетентності, що включає знання, цінності, уміння та навички, необхідні для активної участі в житті суспільства. Олена Пометун стверджує, що громадянська активність є практичним проявом громадянської компетентності, яка формується через здатність до критичного мислення, комунікації та співпраці. Важливо зазначити, що з 2002 року для учнів 9-11 класів закладів загальної середньої освіти був запропонований елективний курс «Громадянська освіта». Т. Ремех та О. Пометун зазначають, що «Метою елективного курсу «Громадянська освіта» визначено сприяння формуванню особистості, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, прав людини та її громадянської відповідальності, готовність до компетентної участі в житті суспільства. Курс покликаний надати учням знання про світові демократичні здобутки та особливості становлення демократії в Україні; формувати в них мотивацію та вміння, необхідні для відповідальної участі у громадсько-

політичних процесах, критично-конструктивне ставлення до життя суспільства, орієнтацію на загальнолюдські демократичні цінності; сприяти становленню активної життєвої позиції щодо реалізації ідеалів і цінностей демократії в Україні, створенню умов для набуття досвіду громадянських дій, демократичної поведінки й спілкування» [43, с. 15].

«Слід згадати також інтегрований курс «Європейські студії», розроблений в рамках спільного проєкту Міжнародного фонду «Відродження» та Асоціації керівників шкіл м. Києва. Курс побудований на основі «Концепції змісту освіти для європейського виміру України». Його розробники: С. Кобернік, І. Тараненко, О. Овчарук, Н. Кузьміна, Л. Паращенко, Ф. Степанов. Як факультативний, курс був призначений для учнів 8-12 класів. Автори програми й посібника зазначали, що курс покликаний вирішити такі завдання: надати молодому поколінню знання про спільну європейську спадщину та практичні вміння адаптуватися до життя і навчання в різних країнах Європи, бути мобільними, соціально здібними, здатними до комунікації та захисту своїх прав» [43, с. 21].

Громадянська активність, як педагогічний феномен, має багатоаспектну структуру, яку можна розділити на кілька рівнів:

1. Когнітивний рівень. Це усвідомлення особистістю своїх прав і обов'язків, знання законів, соціальних норм та принципів функціонування суспільства;

2. Емоційний рівень. Включає почуття причетності до суспільного життя, патріотизм, толерантність та емпатію;

3. Поведінковий рівень. Виявляється у конкретних діях, таких як участь у громадських ініціативах, волонтерській діяльності, активній позиції у вирішенні соціальних проблем.

На думку Василя Кременя, громадянська активність є важливим показником рівня демократизації суспільства, а її формування в учнів є невід'ємною частиною освітнього процесу закладу загальної середньої освіти. Він наголошує на важливості «суб'єктності» учня в освітньому процесі, де

громадянська активність формується через практичне використання проєктних методів, участь учнів у дебатах та соціальних ініціативах й заходах.

Громадянська активність здобувачів освіти та її формування є наріжним стрижнем сучасної освітньої діяльності. У сучасних освітніх концепціях громадянська активність розглядається не лише як кінцева мета виховання, але і як процес. У рамках концепції Нової української школи передбачається, що учні мають бути не лише споживачами знань, а й активними учасниками освітнього процесу. Ця ідея реалізується через впровадження інтерактивних методів навчання, що сприяють розвитку критичного мислення, співпраці та відповідального ставлення до суспільних процесів.

Науковці підкреслюють важливість інтеграції громадянського виховання у всі аспекти шкільної освіти. Наприклад, Галина Васянович акцентує увагу на тому, що необхідно поєднувати громадянську освіту з елементами національної культури та історії, що сприяє глибшому розумінню здобувачами освіти в ЗЗСО своєї ролі в суспільстві. «Громадське виховання – процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що дає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично й юридично дієздатною та захищеною» [20, с. 7].

Слід зазначити, що «Радою Європи ініційована і вже успішно реалізується в 47 країнах масштабна програма навчання демократичному громадянству та правам людини – «Education for Democratic citizenship and Human Rights Education – EDC/HRE». Вона базується на Хартії Ради Європи з освіти у сфері демократичного громадянства та прав людини. Зміст програми ґрунтується на просуванні основних європейських цінностей: демократії, прав людини, верховенства закону, толерантності, культурного розмаїття. Вона націлена на захист особистості і суспільства від насильства, расизму, екстремізму, ксенофобії, дискримінації та нетерпимості» [47].

За Семеном Гончаренком «громадянське виховання – це формування громадянськості як інтегративної якості особистості, яка дає можливість людині відчувати себе юридично, соціально, морально й політично дієздатною.

До основних елементів громадянськості належить моральна й правова культура, яка виражається в почутті власної гідності, внутрішньої свободи особистості, дисциплінованості, в повазі й довірі до інших громадян і до державної влади, здатної виконувати свої обов'язки, в гармонічному поєднанні патріотичних, національних та інтернаціональних почуттів. Основні риси громадянина закладаються в дитячому, підлітковому, юнацькому віці на основі досвіду, набутого в родині, школі, соціальному середовищі, і в подальшому формуються протягом усього життя людини. Основна мета громадянського виховання – виховання у людини моральних ідеалів суспільства, почуття любові до Батьківщини, прагнення до миру, потреби в праці на благо суспільства. В сучасних умовах важливою громадянською якістю стає здатність людини до самовизначення, завдяки якому людина зможе розумно існувати в умовах вибору, тобто в умовах свободи й відповідальності» [6].

З іншого боку розгляд громадянської освіти полягає в тому, що цей термін зазнав певної еволюції в країнах ЄС. Науковиці С. Топалова та Т. Чистіліна, які досліджували цю еволюцію, стверджують, що «у державах Євросоюзу тлумачення громадянської освіти за останні десятиліття еволюціонувало від поняття «Civics education» (отримання знань у сфері суспільствознавства, політології, історії, права) – до сучасного поняття «Citizenship education» (формування громадянськості). Акцент у громадянській освіті змістився від системного надання інформації зі сфери суспільних наук до формування особистісних громадянських компетентностей. Саме вони дозволяють людині бути активним суб'єктом соціально-політичних практик демократичного суспільства» [47]. «Формування громадянськості була, є і залишається у центрі уваги педагогів, вчених, громадських та державних діячів. Підтвердженням цього є погляди відомих українців, які наполягали у своїх висловлюваннях на важливості формування громадянських ціннісних орієнтирів, громадянського виховання дітей та молоді» [27].

Науковиця Л. Воевідко зазначає, що «Проблема формування громадянської відповідальності здобувачів вищої освіти мистецької галузі є

актуальною проблемою сучасного освітнього простору та потребує прискіпливої роботи й уваги в цьому напрямку. Формування громадянської відповідальності молодих людей (здобувачів вищої освіти) знаходиться у фокусі досліджень науковців різних галузей знань та є пріоритетним завданням держави. Оскільки саме молодь відповідальна за майбутнє України, пріоритети культурного розвитку та ціннісні орієнтації соціуму. Саме майбутні фахівці мистецької галузі, майбутні вчителі «Мистецтва» мають вміти екстраполювати всі свої знання, вміння, навички та компетентності в освітній процес Нової української школи й ефективно формувати громадянську відповідальність у здобувачів освіти» [4, с. 259-260].

Варто зазначити, що існує ряд викликів у формуванні громадянської активності в здобувачів освіти в ЗЗСО. Формування громадянської активності у сучасних умовах стикається з низкою викликів. Це включає недостатню зацікавленість молоді у суспільно значущій діяльності, відсутність систематичного підходу до громадянського виховання в закладах загальної середньої освіти, а також вплив глобалізації, який послаблює національну ідентичність.

Наталія Гупан, вважає, що вирішення цих проблем можливе через створення педагогічного середовища, що стимулює здобувачів освіти в закладах загальної середньої освіти до участі у громадському житті, підтримує їхні ініціативи та надає можливості для самореалізації. Організоване педагогічне середовище з відповідними інструментами сприятиме через формування ініціативності здобувачів формуванню їхньої громадянської активності.

Громадянська активність як педагогічний феномен є результатом цілеспрямованого виховного процесу, який забезпечує гармонійне поєднання когнітивних, емоційних і поведінкових складових. Вона виступає фундаментальною складовою розвитку демократичного суспільства та є одним із головних завдань освітньої системи. Використання інтегративного підходу, який включає поєднання національної культури, сучасних технологій і

практичної участі здобувачів освіти у суспільному житті, є необхідною умовою формування активних і свідомих громадян.

Громадянська активність як педагогічний феномен є важливим чинником формування особистості, здатної до усвідомленої участі в суспільному житті, захисту демократичних цінностей і спільного блага. Вона ґрунтується на поєднанні знань, моральних переконань, громадянської відповідальності та практичної участі у вирішенні суспільно значущих питань. У педагогічному контексті громадянська активність виступає як цілісний процес виховання, що забезпечує розвиток критичного мислення, соціальної ініціативності та здатності до конструктивної взаємодії в громаді. Відтак, формування громадянської активності вимагає системного підходу в освітньому процесі, зорієнтованого на виховання свідомого, відповідального і дієвого члена суспільства.

1. 2. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ

У контексті сучасних соціальних трансформацій, активного розвитку демократичних інституцій та потреби у формуванні свідомих громадян питання розвитку громадянської активності учнів набуває особливої актуальності. Школа, як базова соціальна інституція, виконує не лише функцію передавання знань, але й активно формує соціальні й громадянські компетентності молоді. Виховання активного громадянина – ключове завдання сучасної системи освіти, зокрема в умовах війни, політичної нестабільності та глобалізаційних викликів.

Громадянська активність – це форма соціальної активності особистості, яка виявляється у свідомому ставленні до соціально значущих подій, у готовності брати участь у громадському житті, захищати права інших, долучатися до процесів самоврядування. Вона є результатом внутрішньої мотивації, сформованої системи цінностей, здатності до емпатії, критичного мислення та відповідальності. «Мотивація – система мотивів, або стимулів, яка спонукає людину до конкретних форм діяльності або поведінки. Як мотиви можуть виступати: уявлення й ідеї, почуття й переживання, що виражають матеріальні або духовні потреби людини. Одна й та сама діяльність може здійснюватися з різних мотивів. Значення мотивів для поведінки, діяльності й

формування особистості дитини дуже велике. Завдання педагога – виховання правильної мотивації в дітей» [6, с. 217].

Розвиток громадянської активності є необхідною умовою становлення демократичного суспільства, оскільки забезпечує формування активної життєвої позиції, небайдужості до суспільних проблем, прагнення до позитивних змін. Для підлітка громадянська активність – це також шлях до самореалізації, соціального визнання та інтеграції в суспільство.

Варто наголосити на психологічних передумовах формування громадянської активності. З точки зору психології, розвиток громадянської активності тісно пов'язаний з такими чинниками:

- особистісна зрілість – здатність до саморефлексії, критичного аналізу подій, прийняття відповідальності за власні дії;
- мотиваційна сфера – наявність внутрішньої потреби впливати на соціальну дійсність та бути корисним іншим;
- когнітивний розвиток – обсяг знань про соціальні процеси, політичну систему, права і обов'язки громадянина;
- емоційна сфера – розвиток емпатії, толерантності, поваги до різних точок зору.

Слід підкреслити, що у підлітковому віці відбувається інтенсивний розвиток самосвідомості, формуються світоглядні уявлення, закладаються основи морально-етичних норм. Саме тому психологічна підтримка у формуванні громадянської позиції учня має надзвичайно важливе значення.

Також важливо створити педагогічні умови розвитку громадянської активності здобувачів освіти в закладах загальної середньої освіти. Ефективне виховання громадянської активності потребує створення сприятливого педагогічного середовища, у якому:

- домінують принципи гуманізму, демократії, партнерства;
- учень розглядається як суб'єкт освітнього процесу, а не об'єкт впливу;
- реалізуються інтерактивні форми навчання (дискусії, проєкти, моделювання ситуацій, дебати тощо);

- активно впроваджуються елементи учнівського самоврядування;
- діє тісна співпраця школи, сім'ї та громади.

Значну роль у розвитку громадянської активності відіграє особистість учителя. Педагог повинен бути прикладом громадянської активності, проявляти активну участь у громадському житті, виховувати не лише словом, а й ділом. «Ставлення молодших підлітків до уроків музики значною мірою залежить від їх ставлення до вчителя. Школярі поважають учителів знаючих, вимогливих, але справедливих, доброзичливих і тактовних, які вміють цікаво і зрозуміло розповісти про музику, захопити музичною діяльністю. Вони особливо цінують у вчителів демократичність у ставленні до їх суджень. При цьому нав'язування вчителем власних оцінок не сприяє їх сприйняттю підлітками» [3, с. 69].

Значну роль у процесі формування громадянської активності має добір методів та форм роботи з учнями щодо розвитку їх громадянської активності. Для формування громадянських якостей доцільно застосовувати такі педагогічні методи:

- метод проєктів – здобувачі освіти розробляють та реалізують соціально значущі ініціативи;
- дебати, які дозволяють сформувати вміння відстоювати свою думку, слухати інших та аргументувати позицію;
- рольові ігри та моделювання – дають можливість «прожити» певні соціальні ситуації;
- волонтерська діяльність – сприяє розвитку емпатії, відповідальності та соціальної включеності у процеси соціуму;
- учнівське самоврядування – формує управлінські навички, почуття причетності до змін у школі.

Також ефективними є екскурсії до органів місцевого самоврядування, зустрічі з громадськими діячами та активістами, зустрічі з волонтерами, зустрічі з Героями та учасниками війни, зустрічі з батьками чи іншими родичами полеглих Героїв, допомога батькам полеглих Героїв, участь у

шкільних акціях, заходах, круглих столах, вебінарах, семінарах, воркшопах, квестах, форумах, тренінгах і т. ін.

Слід наголосити, що «мистецтво справляє на людину цілісний і особистісний вплив. Цілісність впливу мистецтва визначається передусім включенням у процес художнього сприймання всієї, особистості, взаємодією в художньому переживанні всіх рівнів психіки людини – її відчуттів, почуттів, уявлень, інтелекту, пам'яті, інтуїції тощо. Особистісний вплив художнього твору на людину зумовлений психологічним механізмом «перенесення» її в ситуацію, зображену художником, коли виникає ефект ототожнення себе з героями твору. Цей ефект виникає в результаті вияву своєрідного феномена: асоціативний механізм повідомляє про деяке переживання й одночасно викликає його співпереживання. Читач, слухач, глядач ніби впізнає в героях твору власний світ, заглиблюється в близькі образи, почуття і переживання, порівнює героїв один з одним і себе з ними. Тут найважливіше те, що в процесі такого співпереживання з'являються ставлення, естетичні й моральні оцінки, які мають незрівнянно більшу спонукальну силу, ніж оцінки, які просто передаються й засвоюються» [3, с. 73].

Необхідно відзначити роль школи як соціального інституту в громадянському становленні здобувача освіти. Заклад загальної середньої освіти – один із ключових чинників соціалізації учнів. Через освітню діяльність учень залучається до життя громади, здобуває базові знання про суспільні інституції, опановує норми взаємодії у демократичному суспільстві. Важливо, щоб кожен компонент шкільного життя – від змісту предметів до способів організації навчання – сприяв вихованню громадянськості в кожного учасника освітнього процесу.

Важливу роль відіграють: класні години, соціальні проєкти, виховні заходи, профорієнтаційна діяльність, заходи національно-патріотичного спрямування, волонтерська діяльність.

Сучасна школа повинна виступати не лише місцем навчання, а й платформою для розвитку ініціатив, реалізації потенціалу учнів, формування

їхньої суб'єктності. Попри це існують проблеми та виклики у формуванні громадянської активності здобувачів освіти в ЗЗСО:

- формальний підхід до проведення виховних заходів, які проводять (або й ні);
- низький рівень поінформованості учнів щодо прав і обов'язків громадянина;
- недостатня підготовка вчителів у сфері громадянської освіти та становлення здобувачів з активною громадянською позицією;
- переважання авторитарного стилю спілкування у закладах загальної середньої освіти;
- слабка взаємодія школи з місцевою громадою та органами самоврядування.

Особливу загрозу становить пасивність учнів – відчуження від суспільного життя, інертність, відсутність віри у власний вплив на події. Це свідчить про потребу в системному оновленні підходів до виховання громадянської позиції кожного здобувача освіти в закладах загальної середньої освіти.

Психологи зазначають, що «Услід за Г. Мюнклером ми визначаємо громадянську компетентність як сукупність якостей і кваліфікаційних характеристик, які зумовлюють партиципативну здатність і партиципативну готовність, інтерес до примноження не лише особистих, а й спільних надбань, тобто орієнтацію на суспільне благо або почуття солідарності, що свідчить про готовність до вчинків, дій, зусиль, для яких не передбачається матеріальної компенсації або ж вона є незначною» [49, с. 193].

Існують шляхи вдосконалення психолого-педагогічного супроводу розвитку громадянської активності в здобувачів освіти. Для ефективного розвитку громадянської активності учнів необхідно:

- забезпечити психологічну підтримку учнів: сприяти формуванню позитивної самооцінки, розвитку комунікативних навичок, здатності до рефлексії;

- впроваджувати комплексні програми громадянської освіти, адаптовані до віку та потреб учнів;
- створювати ситуації успіху, у яких учень може реалізувати свій потенціал як активний громадянин;
- підвищувати кваліфікацію педагогів з питань громадянської освіти та розвитку громадянських компетентностей;
- активізувати партнерство школи, родини та громади задля спільного виховного впливу на здобувачів освіти в ЗЗСО.

Психолого-педагогічні аспекти розвитку громадянської активності учнів є надзвичайно важливими в умовах становлення демократичного суспільства. Громадянська активність формується не стихійно, а в результаті цілеспрямованого педагогічного впливу, психологічної підтримки та створення сприятливого соціального середовища. Сучасна школа має стати не лише місцем здобуття знань, а й середовищем громадянського становлення, де кожен учень зможе реалізувати себе як повноцінний, відповідальний член суспільства.

М. Сидоркіна зазначає, що «підлітки та молодь, у яких більше розвинені здатність до співпереживання іншим, навички емоційної саморегуляції, просоціальні моральні міркування, які є проявами соціального інтересу, більш схильні залучатися до численних різновидів потенційної громадянської поведінки, а також вище оцінюють власні громадянські навички, що є ознакою більш високого рівня самоефективності та є передумовою розвитку громадянської компетентності. Очікуємо, що громадянська компетентність підлітків, які схильні долучатися до громадянської взаємодії, є вищою (ознакою чого є й більш висока оцінка респондентами власних громадянських навичок). Інакше кажучи, таке залучення мало би ситуативний характер. Крім того, саме по собі громадянське залучення сприяє розвитку громадянської компетентності молоді завдяки можливості вдосконалювати власні компетенції в процесі громадянської взаємодії» [49, с. 195].

І. Жадан зазначає, що «підсумовуючи результати аналізу моделей громадянської компетентності, можемо виокремити три підходи до їх

конструювання. За першого підходу структура компетентності є фактично переліком компетенцій або упорядкована відповідно до логіки їх формування – від знань, цінностей, ставлень до готовності і здатності (В. Піддячий, О. Майдан-ник, І. Трофимова та ін.). Другий підхід ґрунтується на визначенні індикаторів сформованості громадянської компетентності як системи здатностей, що забезпечує виконання функцій громадянина (такою є модель Р. Чулкової). Прихильники третього підходу «прив'язують» структурні елементи компетентності до етапів реалізації ролі громадянина (як, наприклад, Г. Мюнклер)» [14, с. 13].

У сучасних умовах розвитку демократичного суспільства особливого значення набуває формування громадянської активності молоді, зокрема учнівської. Виховання активного, відповідального, обізнаного громадянина є пріоритетним завданням сучасної освіти. Психолого-педагогічні аспекти цього процесу визначають ефективність впливу на свідомість, поведінку та соціальні установки здобувача освіти, формуючи його громадянську позицію ще в шкільному віці.

З психологічної точки зору громадянська активність – це прояв особистісної зрілості, здатність до самостійного мислення, прийняття рішень, участі в суспільно значущих процесах. Важливими передумовами є розвиток критичного мислення, емпатії, самооцінки та мотивації до соціальної взаємодії. Необхідно вчителю враховувати вікові особливості розвитку учнів, рівень їхньої соціалізації, особисті інтереси й ціннісні орієнтири.

Педагогічні аспекти розвитку громадянської активності передбачають створення умов, у яких учень може реалізовувати свої права та обов'язки, проявляти ініціативу, брати участь у прийнятті рішень, навчатися через діяльність (метод проєктів, волонтерство, учнівське самоврядування тощо). Важливо, щоб освітній процес був спрямований не лише на передавання знань про права людини, державу та суспільство, а й на формування навичок громадянської участі здобувачів освіти ЗЗСО в житті й діяльності країни. «Зміст ідеалів підлітків визначається їх інтересом до героїчних особистостей –

людей незвичайної долі, мужніх, рішучих, вольових, що активно прагнуть до мети, долаючи труднощі й перешкоди» [3, с. 67].

Особливе значення має співпраця школи, сім'ї та громадських організацій. Саме в цьому трикутнику створюється виховне середовище, яке сприяє розвитку в учнів активної громадянської позиції, патріотизму, почуття відповідальності за власну державу й суспільство.

Отже, розвиток громадянської активності учнів – це складний, багатокомпонентний процес, який потребує комплексного підходу з урахуванням як психологічних, так і педагогічних чинників. Формування свідомого громадянина починається зі школи, а тому відповідальність за цей процес лежить на всіх учасниках освітнього середовища.

1. 3. УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР ЯК ЗАСІБ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ

«Український фольклор є надзвичайно багатим та різноманітним. Він має давню історію, що сягає глибоко в минуле, і водночас продовжує жити та розвиватися в сучасному світі. Ця комбінація давніх традицій та нових впливів робить український фольклор неповторним і важливим компонентом культурної спадщини. Історія українського фольклору налічує тисячоліття. З давніх-давен українські народи передавали свої знання, переказували легенди, співали пісні та танцювали у фольклорних обрядах. Український фольклор відображає різноманітні аспекти життя людей: вірування, традиції, звичаї, знання про природу та космогонію. Український фольклор включає в себе багато жанрів: народну пісню, казку, легенду, приказку, обрядову поезію, різноманітні обряди та традиції. Кожен з цих жанрів має свої особливості та відображає певний аспект української культури» [18].

«У першому в Україні словнику-довіднику про національні скарби усної народної словесності «Українська фольклористика» (Тернопіль, 2008) зазначається, що в українську науку цей термін почав входити в останній чверті XIX ст. (у працях М. Драгоманова, І. Франка) і вживався як синонім визначень

«народна словесність», «усна народна творчість», «народна поетична творчість», які й досі є часто вживаними в українській фольклористиці» [32].

«Український фольклор – це справжній «сік» індоєвропейської традиції, нектар світової культури, що увібрав у себе тисячолітню мудрість. Народні казки і легенди, танці і співанки, балади, прикмети, прислів'я, приказки, примівки – безцінні коштовності фольклору України. Це творчий і духовний спадок, який ми повинні зберегти для нащадків. Фольклор виражає усю квітучість і різнобарвність, поетичність та архаїчність української душі» [54].

Варто наголосити, що «Головно в цьому значенні – як назва неписаної народної літератури, мистецтва народного слова, сукупності різних видів і жанрів народної творчості: пісень, казок, легенд, переказів, приказок, прислів'їв, загадок, анекдотів, замовлянь, театральних сценок тощо – вживається термін фольклор в українській науці і в наш час. Визначальними ознаками фольклору вважається усність творення й поширення його зразків, колективність – поєднання індивідуального й групового первенів творчості, анонімність (не фіксованість авторства), багатоваріантність (змінність тексту), традиційність (дотримання певних усталених форм і норм творення)... У науковій літературі вживаються й парні визначення: фольклор словесний, ф. музичний, ф. обрядовий, ф. ігровий, ф. танцювальний, ф. драматичний. Підрозділяється також на фольклор давній і новий, різних соціальних верств і груп – селянський і міський, робітничий, солдатський, заробітчанський, партизанський, повстанський, студентський, еротичний (сороміцький) і т. ін. На ідеологічному ґрунті більшовицької тоталітарної системи виникло й таке поняття як «радянський фольклор». Вивченням фольклору займається наука фольклористика» [52, с. 396–397].

За твердженнями дослідниці українського фольклору Л. Звонарьової: «Розвиток українського фольклору можна розглядати у формі етапів, які відображають основні періоди та характеристики його історії. На сьогодні можна виокремити ключові етапи розвитку українського фольклору:

1. Давні часи і дохристиянська епоха.

2. Київська Русь та період раннього середньовіччя.
3. Панування імперій та зовнішні впливи.
4. Епоха козацтва.
5. Модернізація та розвиток української літератури.
6. Сучасність» [18, с. 31].

Варто зазначити, що «до фольклору, по правді, належать усі форми народного мистецтва, що відповідають нашому визначенню, як-от вишивання, писанки, кераміка, різьблення, лозоплетіння і т. ін. до безлічі – саме тою мірою, якою несуть знання, повідомлення, послання, народну науку» [53, с. 31].

Під час війни набули популярності стрілецькі пісні. Докторка філологічних наук Оксана Кузьменко стверджує, «що фольклор може багато розповісти про кризові періоди в історії народу. Як катастрофи ХХ століття – дві світові війни, Голодомор, депортації та репресії – відобразилися у фольклорі українців?» [24]. Оксана Кузьменко зазначає, що «Якщо поглянути в історію, то стрілецькі пісні поширилися найбільше в західній Україні у міжвоєнний період. Потім з приходом «визволителів» вони були заборонені. Але їх завжди співали, хоч і таємно, хоронили від забуття. Скажімо, у моїй родині весь радянський час у центрі Львова в хаті дідуса зберігалася раритетна збірка стрілецьких пісень «Сурма» (1922). Тільки у 1990-х, коли з'явилася можливість легально співати патріотичні пісні, люди почали до того активніше ставитися. Навіть моя мама вперше тоді наспівала кілька рядків зі стрілецькі пісні «Хлопці, підемо, боротися будемо», яку навчив, як з'ясувалося, її старший брат. Доти вона ніколи не згадувала про неї, бо було небезпечно. І напевне, їй було страшно зізнатися у тому, що пам'ятала з дитинства» [24].

«У сучасний період український фольклор продовжує жити та розвиватися. Фольклорні традиції та обряди зберігаються, а також адаптуються до сучасних умов. Сучасні фольклористи, митці та дослідники активно працюють над збереженням та вивченням українського фольклору, а також його використанням у сучасній культурі. Ці етапи розвитку відображають складний та багатогранний шлях українського фольклору від давніх часів до

сьогодення, що відтворює багатство та різноманітність культурної спадщини українського народу» [56, с. 141].

«Український фольклор має велике значення для громадян України з різних поглядів. Фольклор відображає традиції, цінності, вірування та спосіб життя українського народу. Вивчення та передавання фольклору сприяє зміцненню культурної ідентичності громадян України, підвищенню самосвідомості та національної гордості. Український фольклор є невід'ємною частиною національної спадщини. Він зберігає в собі тисячолітні традиції, легенди, пісні та обряди, що передаються з покоління в покоління. Вивчення та збереження фольклору допомагає зберегти пам'ять про минуле, передати її майбутнім поколінням» [50, с. 72].

«Наука про різні види фольклору має назву «фольклористика». У Європі фольклористика зародилася в другій половині XVIII ст. Її завдання – збирати, систематизувати, видавати й досліджувати особливості, історію розвитку усної словесності, її взаємозв'язки з іншими видами народного й професійного мистецтва, насамперед з художньою літературою, музикою, театром. Вона тісно пов'язана з етнографією (певний час її не вирізняли з етнографії), музикознавством, літературознавством, мовознавством і взагалі з усім етнологічним комплексом. Нагромадження емпіричного фактажу у фольклористиці спонукало європейських учених до відповідних теоретичних узагальнень, які називають «школами» (якщо було багато прихильників тих поглядів), «теоріями» (якщо були ґрунтовні наукові теоретичні дослідження відповідних проблем), «напрямами» (якщо ряд дослідників шукали нових підходів для поглиблення вже досягнутих результатів)» [32].

Отже, український фольклор:

- джерело національної ідентичності. Український фольклор є потужним носієм історичної пам'яті, світогляду та духовних цінностей українського народу. Через казки, пісні, легенди, думи, прислів'я й обряди передаються уявлення про добро і зло, честь, мужність, любов до рідної землі та повагу до старших;

- багатство жанрів і форм. Фольклор охоплює різноманітні жанри – від епічних дум до жартівливих пісень, від весільних обрядів до замовлянь. Це свідчить про надзвичайну гнучкість і глибину народної творчості, яка здатна адаптуватися до різних історичних і культурних обставин;
- символізм та поетичність. Фольклорні твори насичені символами (калина, верба, рушник, зозуля, сокіл тощо), метафорами та образами, що відображають природу, побут і внутрішній світ українців. Ця образність не лише прикрашає мову, а й зберігає глибинний смисл поколінь.
- колективна творчість. На відміну від літератури, фольклор – це результат колективної творчості. Він передається усно, змінюється з часом, але зберігає основне – моральні та естетичні цінності українського народу;
- історичне та соціальне дзеркало. Через думи, історичні пісні та балади фольклор відображає боротьбу українців за свободу, спротив поневолювачам, героїзм козаків і страждання простого люду. Це важливе джерело знань про нелітописну історію України;
- живий і актуальний досі. Незважаючи на розвиток цифрових технологій, український фольклор живе – у піснях, які виконують сучасні виконавці, у відроджених обрядах, у прислів'ях і приказках, що й досі вживаються в мові. Він є джерелом натхнення для сучасної культури.

Отже, аналіз теоретичних основ категорії громадянської активності учнів закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) засвідчує, що формування активної громадянської позиції є невід'ємною складовою сучасного освітнього процесу. Громадянська активність виступає важливим показником зрілості особистості, її готовності брати участь у суспільному житті, відстоювати демократичні цінності та нести відповідальність за власні дії. Теоретичні підходи до вивчення цієї категорії ґрунтуються на інтеграції педагогічних, соціальних і

культурологічних аспектів, що дозволяє комплексно осмислити механізми виховання активного громадянина.

Використання фольклору як засобу розвитку громадянської активності здобувачів освіти закладів загальної середньої освіти має особливе значення, адже саме фольклор є джерелом національної мудрості, моральних орієнтирів і традицій, які формують у молоді почуття патріотизму, гідності, поваги до історії та культури свого народу. Через народну творчість молоді люди осягають духовні цінності, усвідомлюють роль спільноти, вчаться співпраці та взаємопідтримці, що є основою громадянської компетентності та формування громадянської активності.

Таким чином, фольклор виступає не лише культурним надбанням, а й ефективним педагогічним засобом, який сприяє вихованню соціально активної, відповідальної та свідомої особистості. Поєднання традиційних форм народної творчості з сучасними освітніми підходами створює умови для гармонійного розвитку учня як громадянина, здатного до активної участі у суспільному житті та збереження національної ідентичності.

Український фольклор є важливим засобом громадянського виховання здобувачів освіти ЗЗСО, оскільки формує національну самосвідомість, патріотизм, шанобливе ставлення до культурної спадщини та морально-етичні цінності. Через народні пісні, казки, прислів'я, легенди, загадки, думи та обрядовість учні долучаються до історичного досвіду свого народу, усвідомлюють роль громадянських чеснот, взаємоповаги, відповідальності та любові до Батьківщини. Фольклор сприяє вихованню активного, свідомого та духовно багатого громадянина України.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

2. 1. ПЕДАГОГІЧНІ ПІДХОДИ ПРАКТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ В ЗАКЛАДІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ЗАСОБАМИ ФОЛЬКЛОРУ

У практичній частині дослідження розглянуто педагогічні підходи і методи, що використовуються для формування громадянської активності учнів засобами українського фольклору. Метою даного розділу є практичне впровадження фольклорних елементів в освітній процес, щоб сприяти розвитку національної свідомості, патріотизму та громадянських чеснот у здобувачів освіти закладів загальної середньої освіти.

Фольклор, як частина культурної спадщини українського народу, має великий потенціал у вихованні учнів. Народні пісні, казки, думи та обряди

передають цінності, що сприяють формуванню морального обличчя особистості. Вони вчать поваги до старших, любові до рідної землі, відповідальності перед суспільством і державою, а також є інструментом для осмислення історичних подій та героїчних вчинків українців в різні періоди історичного поступу України.

Для формування громадянської активності учнів застосовуються різні педагогічні підходи, серед яких можна виділити:

- Інтеграція фольклору в предмети гуманітарного циклу:

Використання елементів українського фольклору в уроках літератури, історії, мови й мистецтва дозволяє не тільки знайомити учнів з культурною спадщиною, але й формувати у них національну самосвідомість та активну громадянську позицію. Зокрема, при вивченні народних пісень, казок, героїчних дум учні аналізують важливі питання: як повага до традицій сприяє розвитку нації, як український народ у різні історичні періоди демонстрував громадянську активність через боротьбу за незалежність.

- Проєктна діяльність:

Один із ефективних методів активного залучення учнів до фольклорних тем – це створення проєктів на основі народних традицій. Проєктна діяльність дозволяє учням досліджувати історичні та культурні аспекти фольклору, залучати інтерв'ю з представниками старших поколінь, створювати вистави на основі фольклорних мотивів або навіть організувати фольклорні свята.

- Фольклорні заходи та обряди:

Організація свят, урочистостей, що включають елементи українського фольклору, сприяє не лише популяризації народних традицій, але й формує у школярів почуття єдності з культурною спадщиною свого народу. Такі заходи можуть включати виконання народних пісень, танців, обрядових дійств, а також народних ігор, що підкреслюють важливість громадянської активності у контексті співпраці з однолітками та старшими поколіннями.

- Використання фольклору у виховній діяльності:

Виховна робота на основі фольклору орієнтується на формування громадянських якостей через проведення обговорень, бесід та аналізу текстів народних казок і пісень, легенд і т. ін. Під час таких бесід учні розмірковують над важливими життєвими питаннями, оцінюють героїв народних творів, їх моральний вибір, і обговорюють, як ці якості можуть бути використані в сучасному суспільстві.

Слід звернути увагу на методи та прийоми для інтеграції фольклору в освітній процес закладів загальної середньої освіти. Для ефективної інтеграції фольклору в освітній процес використовуються різноманітні методи та прийоми:

- Метод аналізу та порівняння:

Можна запропонувати учням порівняти народні казки з іншими літературними творами або історичними подіями, що дозволить учням краще зрозуміти моральні уроки та громадянські аспекти, закладені в народних творах.

- Метод бесіди:

Метод бесіди – дуже ефективний інструмент для формування громадянської активності учнів, особливо якщо використовувати фольклор як джерело цінностей, ідентичності та моральних орієнтирів. Фольклор несе в собі мудрість народу, приклади поведінки, моральні норми, тому він ідеально підходить для діалогу про громадянські чесноти, патріотизм, відповідальність, справедливість, солідарність тощо (додаток І).

- Метод дебатів

Це активна форма навчання, що базується на структурованій дискусії між учасниками, які відстоюють протилежні точки зору щодо певної теми або проблеми. Метою дебатів є не лише переконати аудиторію, а й розвинути критичне мислення, навички аргументації, толерантність до іншої думки, а також активну громадянську позицію (додаток К).

- Робота з текстами фольклору:

Учні активно аналізують тексти народних пісень, легенд, казок та дум, визначаючи у них теми боротьби за свободу, національну гідність, людські стосунки та інші питання громадянської відповідальності (додаток Г).

- Елементи драматизації:

Вивчення українського фольклору через створення сценічних виступів чи дійств, де учні можуть грати ролі героїв народних творів, розвиває в них акторські навички, а також відчуття відповідальності за передачу народної спадщини.

- Використання мультимедійних засобів:

Завдяки використанню аудіо- та відеозаписів фольклорних пісень, казок, інтерв'ю з фольклористами, учні мають змогу зануритися в атмосферу народної творчості, що робить освітній процес більш захоплюючим та ефективним.

У процесі підготовки кваліфікаційної роботи підготували важливий інструмент моніторингу Журнал спостережень за розвитком громадянської активності учнів (додаток Д). Його використання дає змогу систематично фіксувати зміни у ставленні здобувачів освіти закладу загальної середньої освіти до суспільних подій, участі в шкільному та громадському житті, а також у формуванні навичок відповідального громадянина та його громадянської активності.

Журнал ведеться педагогами й класним керівником. Записи здійснюються регулярно – після проведення виховних заходів, уроків громадянської освіти, участі учнів у волонтерських, екологічних чи соціальних проєктах. У журналі відображаються такі показники:

- активність – участь у колективних справах, ініціативність, виконання громадських доручень;
- відповідальність – ставлення до обов'язків, дотримання правил, уміння працювати в команді;
- комунікабельність – взаємодія з однолітками, вміння висловлювати власну думку, емоційний інтелект, толерантність;

- рефлексія – здатність учня оцінювати власні дії, робити висновки щодо своєї участі у справах громади.

Застосування педагогічних підходів на основі українського фольклору в освітньому процесі дозволяє досягти кількох важливих результатів:

- формування національної самосвідомості: учні глибше усвідомлюють своє походження, зв'язок з історією та культурною спадщиною народу, що є основою для розвитку патріотизму;
- зміцнення морально-етичних принципів: фольклорні твори навчають дітей співчуттю, чесності, сміливості, відповідальності перед громадою та Батьківщиною;
- активна участь у громадських заходах: завдяки практичним вправам на основі фольклору учні починають більше залучатися до громадської діяльності, участі в культурних і громадських заходах, що сприяє їх соціальній активності.

Слід наголосити, що для ефективного формування громадянської активності учнів варто використовувати фольклор у поєднанні з інтерактивними методами навчання, такими як ігрові технології, творчі завдання, групова робота тощо. Також залучення учнів до проєктної діяльності, пов'язаної із дослідженням українського фольклору сприятиме як їхньому особистісному розвитку, так і формуванню навичок роботи в команді.

Вважаємо, що варто активно використовувати фольклор у позакласній роботі, створюючи виховні заходи, що інтегрують національну культуру у сучасний освітній процес.

Застосування українського фольклору як засобу формування громадянської активності учнів має велике значення у вихованні майбутніх громадян України. Це не лише сприяє розвитку патріотичних почуттів, але й формує в учнів важливі моральні цінності, допомагаючи їм стати активними та свідомими учасниками суспільного життя. Використання фольклору в освітньому процесі забезпечує інтеграцію національних традицій і сучасних підходів виховання, сприяючи гармонійному розвитку учнів.

2. 2. АНАЛІЗ СТАНУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ ЗЗСО (РЕЗУЛЬТАТИ ДІАГНОСТИКИ)

Експериментальне дослідження громадянської активності здобувачів освіти закладу загальної середньої освіти засобами фольклору проводилось з учнями 10-их класів Дунаєвецького ліцею № 1 Дунаєвецької міської ради Хмельницької області на уроках мистецтва та в позаурочній діяльності навчального закладу. 10-А клас (31 учень) ліцею був обраний для формувального експерименту, а 10-Б (31 учень) був визначений для констатувального експерименту.

Для магістерського дослідження було визначено критерії й показники до них з формування громадянської активності учнів ЗЗСО на матеріалі

українського фольклору. Розробка критеріїв і показників формування громадянської активності є необхідною для об'єктивної оцінки рівня її розвитку серед учнів. Критерії відображають ключові аспекти громадянської активності, а показники конкретизують їх і дозволяють оцінювати розвиток цієї якості на практиці:

1. Когнітивний критерій (знання та усвідомлення) (додаток Л)

Показники:

- Рівень знань про права та обов'язки громадянина, основи демократії та принципи функціонування суспільства.
- Усвідомлення значення громадянської активності для розвитку суспільства.
- Знання національної культури, традицій та фольклору.

2. Емоційно-ціннісний критерій (ставлення) (додаток М)

Показники:

- Почуття причетності до суспільного життя, гордість за свою країну та її культурну спадщину.
- Толерантне ставлення до інших, здатність до співчуття та емпатії.
- Мотивація до участі в громадській діяльності.

3. Поведінковий критерій (діяльність) (додаток Н)

Показники:

- Участь у суспільно-корисній діяльності (волонтерство, соціальні проекти, благодійність, громадські ініціативи).
- Здатність брати на себе відповідальність за вирішення суспільних проблем.
- Активна участь у шкільному житті (організація заходів з використанням фольклору, участь у шкільному самоврядуванні).

4. Комунікативний критерій (взаємодія) (додаток О)

Показники:

- Здатність до ефективного спілкування та співпраці у групах, в фольклорних клубах.

- Активна участь у дискусіях, дебатах та обговореннях суспільно важливих питань.
- Побудова конструктивних відносин з іншими учасниками освітнього процесу, громади.

5. Рефлексивний критерій (самоаналіз і самовдосконалення) (додаток П)

Показники:

- Здатність аналізувати власну діяльність у суспільному житті, участь у фольклорних заходах.
- Уміння визначати свої сильні та слабкі сторони у громадянській активності.
- Готовність до самовдосконалення та підвищення рівня громадянської активності.

Нами розроблено рівні сформованості громадянської активності здобувачів освіти ЗЗСО на матеріалі українського фольклору. На основі критеріїв та показників можна виділити такі рівні сформованості громадянської активності:

1. Низький рівень:

- Відсутність знань про громадянські права та обов'язки.
- Пасивне ставлення до суспільного життя.
- Участь у громадській діяльності мінімальна або відсутня.

2. Середній рівень:

- Часткове усвідомлення своєї ролі у суспільстві, базові знання про права та обов'язки.
- Епізодична участь у громадській діяльності.
- Наявність мотивації до розвитку, але недостатня активність у практичній діяльності.

3. Високий рівень:

- Глибокі знання про права, обов'язки та принципи громадянського суспільства.

- Активна участь у громадській діяльності та ініціативність.
- Високий рівень відповідальності, співпраці та здатність до саморефлексії.

Ці критерії та показники є інструментом для проведення дослідження для оцінки (в контрольному класі та в експериментальному класі) та покращення в експериментальному класі рівня громадянської активності учнів у рамках освітнього процесу в закладі загальної середньої освіти Дунаєвецького ліцею № 1 Дунаєвецької міської ради Хмельницької області.

Нами було підготовлено анкету для виявлення рівня сформованості громадянської активності в учнів 10-тих класів (додаток А). В процесі експерименту, як констатувального так і формувального, було використано дану анкету для проведення дослідження з теми нашої кваліфікаційної роботи.

Це анкета для старшокласників, спрямована на вивчення рівня сформованості громадянської активності, тобто знань, цінностей, мотивації та реальної участі у громадському житті. Було чітко визначено мету анкетування: визначити рівень обізнаності, мотивації та участі учнів у громадському житті школи, громади та держави. Цільовою аудиторією виступали учні 10-х (А і Б) класів (підлітки 15–16 років). Було обрано тип анкети: комбінована (закриті, напіввідкриті й відкриті запитання). Форма проведення анкетування – анонімна, що підвищує щирість відповідей. Позитивні сторони анкети ми вбачаємо в:

- чіткій структурі;
- поєднанні кількісних (шкальні питання) і якісних (відкриті питання) даних;
- зрозумілій мові для учнів ЗЗСО;
- відповідності питань меті.

Аналізуючи структуру анкети варто підкреслити, що просте запитання про досвід участі у громадських або волонтерських заходах, дає базове уявлення про наявність / відсутність практичного досвіду в здобувачів освіти в закладі загальної середньої освіти. У питанні про Рівень громадянської обізнаності

використано 5-бальну шкалу – зручно для подальшого кількісного аналізу. Перелік понять логічний і базовий: «громадянське суспільство», «права людини», «волонтерство», «демократія», «Конституція України». Дає змогу оцінити когнітивний компонент громадянської активності (знання). Добре: збалансовано за складністю понять; охоплює ключові сфери громадянської освіти. Щодо питання Громадянської мотивації та цінностей, то тут міститься як закрите запитання («Чи має молодь брати участь...»), так і шкальні твердження, що дає змогу оцінити мотиваційно-ціннісний компонент. Твердження добре сформульовані (емоційні, доступні) в тому плані, що дозволяють побачити внутрішню позицію учнів (готовність, відповідальність, інтерес) та питання про обговорення суспільних тем відображає рівень рефлексії. Питання щодо Громадянської активності дає змогу оцінити поведінковий компонент. Варіанти охоплюють різні типи активності – офлайн та онлайн. Добре, що учень може обрати кілька варіантів (комбінованість) і є відкрите запитання для якісного опису досвіду. Питання щодо Очікувань та перспектив (відкрите питання) стимулює рефлексію учнів, допомагають виявити потреби школи у громадянській освіті. Сильні сторони полягають у відкритому форматі, що дає глибші відповіді; питання про «що означає бути громадянином» – показник усвідомленості та цінностей. Можна розширити і додати питання про бар'єри участі («Що заважає Вам бути активним?»), додати питання про джерела інформації («Звідки Ви дізнаєтесь про громадські ініціативи?»), що слугуватиме більш широкому опитуванню. Анкета повністю охоплює всі складові поняття «громадянська активність». Анкета є:

- структурованою, логічною і цілеспрямованою;
- відповідає віковим особливостям старшокласників;
- дозволяє комплексно дослідити знання, ставлення й поведінку.

Позитивні сторони анкети ми вбачаємо в:

- збалансованості структури;
- наявності різних типів запитань;

- можливості кількісної та якісної обробки.

Проведення анкетування показало наявну картину стану громадянської активності здобувачів освіти в Дунаєвецького ліцею № 1 Дунаєвецької міської ради Хмельницької області, що відображено в Таблиці №1 та в додатках до кваліфікаційного дослідження «Формування громадянської активності учнів ЗЗСО засобами українського фольклору».

2. 3. ХІД ТА РЕЗУЛЬТАТИ МАГІСТЕРСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ З ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ ЗАКЛАДУ ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

Процес дослідження полягав в комплексному підході до формування громадянської активності учнів через використання елементів українського фольклору в освітньому середовищі закладу загальної середньої освіти. Для цього були застосовані методи аналізу, експериментальної роботи, педагогічного спостереження та узагальнення результатів, що дозволяють

оцінити ефективність використання фольклору як інструмента громадянського виховання.

Експериментальне дослідження складалось з таких етапів:

- Підготовчий етап. На цьому етапі було здійснено теоретичний аналіз існуючих підходів до громадянського виховання та роль українського фольклору в цьому процесі. Розроблено та проведено анкетування учнів 10-А і 10-Б класів (додаток А). Визначено основні аспекти, які потрібно врахувати при інтеграції фольклору в освітній процес:
 - концептуальні засади громадянського виховання;
 - особливості українського фольклору як виховного інструмента;
 - методи і форми використання фольклору на уроках та в позакласній діяльності;
- Етап розробки педагогічних підходів. Виходячи з результатів попереднього етапу, були розроблені педагогічні підходи використання українського фольклору для формування громадянської активності учнів. Педагогічні підходи включали:
 - інтеграцію фольклору в освітній процес мистецької галузі;
 - впровадження позакласної роботи (проєктні роботи, фольклорні свята й заходи);
 - розробку конкретних вправ та завдань, спрямованих на розвиток моральних та громадянських якостей учнів;
- Етап експериментальної роботи. На цьому етапі проведено педагогічний експеримент в 10-А класі ЗЗСО. Було використано такі методи:
 - Завдання для учнів: аналіз текстів народних казок, пісень, прислів'їв, дум (додаток Г); розробка проєктів на основі українського фольклору; участь у фольклорних заходах;
 - Драматизація фольклорних творів: учні виконували ролі героїв народних пісень, казок та легенд, що дозволяло на практиці відчувати моральний вибір персонажів і перенести ці цінності на власне життя;

- Проектна діяльність: учні створювали проектні роботи, які включали дослідження народних традицій, історичних подій та вивчення їхнього впливу на формування громадянських чеснот (додаток Б, додаток В);
- Підсумковий етап. Наприкінці проведення експерименту було здійснено анкетування учнів та педагогів, спостереження за результатами роботи в класах, аналіз їхньої участі в обговореннях, заходах та проєктах (додаток Д). Це дозволило оцінити рівень сформованості громадянської активності учнів та ефективність використання фольклору як інструмента виховання.

Для досягнення поставленої мети були використані такі методи:

Теоретичний аналіз: вивчення наукових праць, підручників, статей з теми громадянського виховання, а також історії та специфіки українського фольклору. Це дозволило визначити найбільш ефективні методи впровадження фольклору в освітній процес.

Метод педагогічного спостереження: спостереження за поведінкою учнів під час уроків та позакласних заходів, що включали фольклорні елементи. Оцінка їхньої активності, зацікавленості та морально-етичних реакцій під час обговорення фольклорних текстів і участі в фольклорних діях (додаток Д).

Метод анкетування та опитування: проведення анкетувань серед учнів і педагогів для вивчення їхньої думки щодо використання фольклору в процесі громадянського виховання. Це дозволило отримати кількісні та якісні дані про ефективність підходів (додаток А).

Метод експериментальної роботи: проведення серії експериментальних уроків і позакласних заходів з використанням українського фольклору. Визначення ефективності цих заходів у контексті формування громадянської активності у учнів через порівняння результатів до і після впровадження фольклорних елементів.

Під час експериментального дослідження нами було використано такі інструменти дослідження:

Анкети та опитувальники для учнів і вчителів: анкети включали запитання щодо оцінки ролі фольклору в освітньому процесі, рівня зацікавленості учнів, змін у їхній громадянській активності після участі в фольклорних заходах (додаток А);

Журнал спостережень: вчителі та класний керівник фіксували зауваження щодо змін у поведінці учнів, їхній активності на уроці, участі в дискусіях та фольклорних заходах, оцінюючи розвиток моральних якостей та громадянської свідомості й активності (додаток Д). Зібрані спостереження аналізувалися наприкінці кожного етапу експерименту. На основі цих даних було визначено динаміку розвитку громадянської активності здобувачів освіти, виявлено найбільш ефективні форми роботи та скориговано педагогічний вплив. Таким чином, Журнал спостережень виступає не лише діагностичним, а й аналітичним інструментом, що сприяє глибшому розумінню процесу формування громадянської активності здобувачів освіти закладу загальної середньої освіти і підвищує ефективність діяльності закладу;

Проведено тести та завдання: для оцінки рівня засвоєння матеріалу та розвитку громадянських якостей учнів були використані спеціально розроблені тести та завдання на основі фольклорних творів, що включали питання з моральної оцінки персонажів, співвідношення цих якостей з реальним життям (додаток Е, додаток Ж).

У ході експериментальної роботи з формування громадянської активності старшокласників були реалізовані низка завдань: «Громадянська ініціатива», «Дебати на тему громадянської відповідальності», «Історії громадянської відповідальності», «Шкільна волонтерська ініціатива» та «Роль молоді в змінах суспільства» (додаток Е). Усі вони спрямовані на розвиток у старшокласників активної життєвої позиції, здатності усвідомлювати власну роль у суспільних процесах, формування громадянських компетентностей та моральних орієнтирів.

Особливістю проведення завдань стало використання матеріалу українського фольклору – прислів'їв, народних пісень, легенд, дум, казок, які

містять зразки народної мудрості, моделі поведінки, уявлення про добро, справедливість, колективну відповідальність і взаємодопомогу. Це дозволило поєднати традиційні духовно-моральні цінності з сучасними формами громадянської участі.

1. Завдання «Громадянська ініціатива»

Учні розробляли власні мініпроекти, спрямовані на поліпшення життя школи або громади. Аналіз показав, що це завдання сприяло розвитку ініціативності, самостійності у прийнятті рішень, умінню працювати в команді. Використання фольклорних прикладів (прислів'я про працю, взаємодопомогу, спільну відповідальність) допомогло учням осмислити важливість активної позиції як традиційної цінності українського народу.

2. Завдання «Дебати на тему громадянської відповідальності»

Форма дебатів активізувала аналітичне мислення, культуру діалогу та вміння аргументувати власну думку. Учні оперували прикладами з народних переказів і історичних пісень, що підсилювало розуміння відповідальності як морального обов'язку перед громадою. Це завдання розвинуло навички публічної комунікації й толерантного обговорення суспільно важливих питань.

3. Завдання «Історії громадянської відповідальності»

Під час роботи над цим завданням учні створювали власні оповіді або досліджували реальні приклади проявів громадянської позиції. Залучення фольклорних мотивів (образи героїв, народних захисників, символи добра і справедливості) сприяло формуванню морально-ціннісних орієнтацій та глибшому усвідомленню історичної спадкоємності громадянських чеснот.

4. Завдання «Шкільна волонтерська ініціатива»

Участь у волонтерських заходах дала можливість учням не лише теоретично осмислити поняття громадянської активності, а й проявити його на практиці. Під час підготовки учні використовували фольклорні тексти з мотивами співчуття, допомоги ближньому, милосердя, що сприяло емоційному залученню та вихованню соціальної чуйності та емоційного інтелекту.

5. Завдання «Роль молоді в змінах суспільства»

Обговорення ролі молоді у суспільних процесах допомогло старшокласникам відчутти свою значущість і потенціал для участі у справах громади. Аналіз народних прислів'їв про молодість, працю та справедливість дав змогу провести паралелі між традиційними уявленнями про активну життєву позицію та сучасними викликами.

Усі зазначені завдання довели ефективність інтеграції фольклорного матеріалу у виховний процес як засобу формування громадянської активності. Вони сприяли розвитку таких якостей, як ініціативність, відповідальність, емпатія, критичне мислення та соціальна свідомість. Використання фольклору забезпечило зв'язок поколінь, формувало у старшокласників відчуття належності до національної спільноти й мотивацію діяти задля спільного добра.

Ефективність впровадження українського фольклору в процес формування громадянської активності учнів 10-А класу Дунаєвецького ліцею №1 посприяла:

- збільшенню рівня зацікавленості учнів у громадянських та культурних питаннях;
- зростанню участі учнів у громадських заходах і волонтерській діяльності;
- покращенню морально-етичних якостей учнів, таких як відповідальність, повага до традицій, патріотизм, громадянськість;
- змінам в рівні самосвідомості учнів як громадян, готових до активної участі в суспільному житті України.

Проведене дослідження показало, що використання українського фольклору у педагогічному процесі є ефективним засобом формування громадянської активності учнів. Застосування інтеграційних підходів та проєктної діяльності дозволяє не лише поглибити знання учнів про свою національну спадщину, але й розвивати у них важливі морально-етичні цінності, що є основою для активної громадянської позиції.

В результаті проведеного нами кваліфікаційного дослідження отримали результати сформованості громадянської активності учнів на матеріалі

українського фольклору в експериментальній (10-А клас) і контрольній (10-Б улас) групах на початковому і завершальному етапах роботи (у %).

Таблиця №1

Рівні	Експериментальна група		Контрольна група	
	початок експерим.	кінець експерим.	початок експерим.	кінець експерим.
Високий	3,2%	42,8%	3,1%	5,9%
Середній	36,4%	48,5%	36,8%	37,4%
Низький	60,4%	8,7%	60,1%	56,7%

Громадянська активність є важливим компонентом виховання особистості, що включає формування таких якостей, як відповідальність, свідомість, патріотизм, емпатія та готовність брати участь у житті суспільства. Український фольклор має значний виховний потенціал, адже у своїх формах (піснях, думах, легендах, казках, прислів'ях, приказках) відображає національні цінності, історичну пам'ять та морально-етичні принципи.

Формування громадянської активності учнів засобами фольклору сприяє не лише їхньому особистісному розвитку, а й підвищує зацікавленість у вивченні національної культури, що зміцнює національну ідентичність.

Проведена діагностика рівня громадянської активності учнів ЗЗСО показала, що існує потреба у впровадженні нових підходів виховання, які б ефективно поєднували освітні та виховні цілі. Розроблені педагогічні підходи до занять із використанням українського фольклору довели свою ефективність у формуванні громадянських компетентностей учнів, зокрема через інтерактивні методи роботи, такі як театралізовані постановки, аналіз фольклорних текстів, творчі проєкти, волонтерську діяльність.

Порівняльний аналіз результатів до і після впровадження педагогічних підходів продемонстрував суттєве зростання рівня громадянської активності учнів, їхньої зацікавленості у громадському житті та більшої обізнаності у питаннях фольклору України.

У часи війни, глобалізації та інформаційних змін важливо, що учні не лише отримали академічні знання, але й сформували свою ідентичність як активні та свідомі громадяни. Фольклор став потужним інструментом для розвитку патріотизму, розуміння історії та культури, що допомогло сформувати соціальну відповідальність й громадянську активність учнів 10-А класу (31 учень) Дунаєвецького ліцею № 1 Дунаєвецької міської ради Хмельницької області.

За розробленими нами рівнями високий рівень громадянської активності здобувачів освіти в експериментальному класі становив 3,2% на початку експерименту і піднявся до 42,8% наприкінці експерименту. Середній рівень в цій же групі становив 36,4% на початку експерименту і піднявся до 48,5% наприкінці експерименту. Низький рівень в експериментальному класі складав 60,4% на початку експерименту та опустився до 8,7% наприкінці формувального експерименту.

За розробленими нами рівнями високий рівень громадянської активності здобувачів освіти в контрольному класі (10-Б) становив 3,1% на початку експерименту і піднявся до 5,9% наприкінці експерименту. Середній рівень громадянської активності в цій же групі становив 36,8% на початку експерименту та дещо піднявся до 37,4% наприкінці експерименту. Низький рівень в контрольному класі складав 60,1% на початку експерименту та опустився до 56,7% наприкінці констатувального експерименту в Дунаєвецькому ліцею № 1 Дунаєвецької міської ради Хмельницької області.

Український фольклор є важливою частиною національної спадщини, і його інтеграція в освітній процес дозволила зберегти та передати ці традиції наступним поколінням. Це не тільки збагатило здобувачів освіти закладу

загальної середньої освіти культурно, але й допомогло їм зрозуміти важливість збереження національних цінностей.

У процесі дослідження фольклор був адаптований до різних форм навчання, що дозволило застосовувати інтерактивні методи, використовуючи музику, прислів'я, казки, легенди, розповіді і т. ін. Таким чином, український фольклор став не тільки навчальним матеріалом, а й засобом розвитку громадянської активності учнів 10-А класу Дунаєвецького ліцею № 1 Дунаєвецької міської ради Хмельницької області.

Результати кваліфікаційної роботи можуть бути використані педагогами, методистами та іншими фахівцями для вдосконалення освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти. Запропоновані методичні матеріали можуть слугувати основою для створення програм громадянського виховання, спрямованих на популяризацію української культури серед учнівської молоді в закладах загальної середньої освіти.

Таким чином, виконане кваліфікаційне дослідження підтверджує, що український фольклор є ефективним засобом формування громадянської активності учнів і має значний потенціал для інтеграції у сучасний освітній процес закладів загальної середньої освіти.

ВИСНОВКИ

У процесі виконання магістерської роботи було реалізовано поставлені завдання, що дозволило комплексно дослідити проблему формування громадянської активності здобувачів освіти засобами українського фольклору. На основі теоретичного аналізу, емпіричних досліджень та практичного впровадження педагогічних підходів були сформульовані узагальнені висновки, які відображають результати проведеної роботи та підтверджують ефективність запропонованих педагогічних підходів до формування громадянської активності в закладах загальної середньої освіти засобами українського фольклору.

1. Громадянська активність є важливим аспектом виховання, що передбачає активну участь особистості в соціальних процесах, у тому числі в громадському та політичному житті. У контексті педагогіки вона визначається як здатність учнів брати участь у розвитку шкільного самоврядування, громади та суспільства, розуміти і виконувати свої права та обов'язки, сприяти загальному добробуту через різноманітні форми взаємодії та соціальної активності. Зважаючи на глобальні виклики сучасності, перш за все, російсько-українську війну, формування громадянської активності є важливою складовою сучасної педагогічної практики.

2. Формування громадянської активності учнів в закладі загальної середньої освіти потребує поєднання психологічних і педагогічних підходів. Психологічно це включає розвиток самосвідомості, почуття відповідальності, здатність до критичного мислення та емоційну готовність брати участь у житті громади. Педагогічно – це реалізація методів, спрямованих на формування в здобувачів освіти в ЗЗСО активної життєвої позиції, розвитку лідерських якостей, а також виховання патріотизму та поваги до прав людини. У цьому контексті важливу роль відіграє створення сприятливого освітнього середовища, яке стимулює активність, творчість і ініціативність учнів закладів загальної середньої освіти.

3. Український фольклор є важливим джерелом для формування моральних і громадянських цінностей в здобувачів освіти в закладах загальної

середньої освіти. Народні казки, пісні, легенди, прислів'я та приказки містять глибокі моральні уроки, закріплюють ідеали честі, гідності, патріотизму, співчуття та взаємодопомоги. Вивчення фольклору допомагає формувати у молоді почуття національної приналежності, а також сприяє розвитку емоційного інтелекту та здатності до розуміння моральних дилем.

4. Результати діагностики на початку есперименту рівня громадянської активності учнів показали, що більшість учнів має базові знання про свої права та обов'язки, а рівень реальної участі в громадських ініціативах і соціальних проєктах є обмеженим. Виявлено також, що більш активними є учні старших класів, які мають відмінні результати навчання, зазвичай, демонструють високу або середню активність в громадському житті. Це свідчить про необхідність впровадження системних заходів для розвитку громадянської активності здобувачів освіти в освітньому процесі ЗЗСО.

5. Розроблені педагогічні підходи передбачали інтеграцію українського фольклору в освітній процес через різноманітні форми роботи: тематичні уроки, відкриті заняття, культурні заходи, на яких учні активно взаємодіють з народними традиціями та зразками українського фольклору. Фольклор допомагає поглибити знання про історію та культуру України, сприяє формуванню національної самосвідомості, а також підвищує емоційну чутливість до соціальних проблем.

6. Впровадження запропонованих педагогічних підходів показало значний ефект у розвитку громадянської активності учнів закладу загальної середньої освіти. Використання фольклору на уроках та позакласних заходах дозволило значно підвищити рівень інтересу до громадянських ініціатив, розширити кругозір учнів щодо соціальних і моральних питань, а також сприяти більшій їхній залученості до проєктів й громадянської активності.

7. Порівняльний аналіз до і після впровадження педагогічних підходів показав значне покращення рівня громадянської активності учнів 10-А класу Дунаєвецького ліцею № 1 Дунаєвецької міської ради Хмельницької області. Підвищився рівень участі здобувачів освіти у позакласних заходах, зокрема в

соціальних акціях, екологічних ініціативах та волонтерських програмах. Також було зафіксовано позитивні зміни у ставленні учнів до громадянських обов'язків, що вказує на ефективність використання фольклору як інструменту педагогічного впливу на здобувачів освіти у процесі формування їх громадянської активності.

Таким чином, інтеграція українського фольклору в освітній процес є ефективним інструментом для формування громадянської активності здобувачів освіти. Український фольклор сприяє розвитку моральних і соціальних цінностей та поглибленню національної свідомості учасників освітнього процесу в закладі загальної середньої освіти.

Отже, результати проведеного дослідження підтверджують, що український фольклор є ефективним педагогічним засобом у формуванні громадянської активності здобувачів освіти. Розроблені та впроваджені педагогічні підходи сприяють розвитку моральних цінностей, національної свідомості, відповідального ставлення до суспільства та активної громадянської позиції й активності. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розширенні спектру фольклорних джерел, які можуть бути інтегровані в освітній процес, спрямованих на виховання активного громадянина в освітньому середовищі закладів загальної середньої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Васянович Г. П. Принцип громадянськості й патріотизму (етикопедагогічний аспект) URL: <https://eprints.zu.edu.ua/773/2/C355E682.pdf>
2. Верховна Рада України. Про освіту. Закон України 2145-VIII. Ухвалено 5 вересня 2017. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
3. Воєвідко Л. М. Методика музичного виховання : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин Я. І., 2019. 220 с.
4. Воєвідко Л. М. Формування громадянської відповідальності здобувачів вищої освіти в процесі підготовки до практичної діяльності в НУШ. Обдаровані діти – скарб нації! : матеріали V Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції (Київ, 23–29 жовтня 2024 року). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2024. С. 253–261. URL: <https://iod.gov.ua/content/events/64/v-mizhnarodna-naukovo-praktichna-onlayn-konferenciya--obdarovani-diti---skarb-naciyi- publications.pdf?1731606399.4472>
5. Голосова Н, Ратушняк С., Ремех Т. Живи за правилами: Навчально-методичний посібник з правової освіти та виховання учнівської молоді. Львів, 2007. 119 с.
6. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
7. Горбенко С. С. Історія гуманізації музичної освіти. Навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2007. 348 с.
8. Громадянська освіта: Навчальний посібник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р. А. Арцишевський, Т. В. Бакка, І. М. Гейко, Т. О. Ремех та ін. Київ : Генеза, 2002. 200 с., іл., схеми.
9. Довженок Г. Український дитячий фольклор: віршовані жанри. Київ : Наукова думка, 1981. 171 с.
10. Експертна оцінка проєкту Концепції громадянської освіти та виховання в Україні. URL : http://centromonitor.com.ua/_p=1279.html.

11. Енциклопедія освіти. Нац. акад. пед. наук України; [гол. ред. В. Г. Кремень; заст. гол. ред. В. І. Луговий, О. М. Топузов; відп. наук. секр. С. О. Сисоєва]. 2-ге вид., допов. та перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 1144 с.
12. Європейський Парламент та Рада (ЄС). Про основні компетенції для навчання протягом усього життя. Рекомендація 2006/962/ЄС. 18 грудня 2006. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text.
13. Жадан І., Клищенко Т., Мицик Л., Наровлянський О., Пономаренко Л., Рудік О, Рябов С., Тараненко І. «Концепція громадянської освіти в Україні». Громадянська освіта 33 (2000). <https://osvita.khpg.org/index.php?id=976003974>.
14. Жадан І. В. Соціально-психологічна модель громадянської компетентності. URL: <https://politpsy.org/index.php/popp/article/view/25/28>
15. Закон України «Про освіту». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
16. Закон України «Про загальну середню освіту». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/651-14>.
17. За матеріалами заняття «Про цінності, які допомагають жити»: Міжкультурна освіта в школі: навчально-методичний посібник / Укл. І. П. Бондарук. Біла Церква : КОІПОПК, 2011. С. 59-62.
18. Звонарєва Л. В. Український фольклор: історія і сучасність. URL: http://obrii.org.ua/usec/storage/article/Zvonarova_2024_29.pdf
19. Кабінет Міністрів України. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні. Розпорядження 710-р. 3 жовтня 2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n10>.
20. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Шлях освіти. 2000. №4. С. 7-13.
21. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text>
22. Концепція «Нова українська школа». URL: <https://osvita.ua/doc/files/news/520/52062/new-school.pdf>

23. Концепція розвитку педагогічної освіти. 2018. 25 с. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-koncepciyi-rozvitku-pedagogichnoyi-osviti>
24. Кузьменко О. Воєнний фольклор українців. URL: <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/ukrayinskii-voieni-folklor-iaak-zrozumiti-sebe-i-svogo-voroga-oksana-kuzmenko/>
25. Кучинська І. Виховання громадянськості в Україні (друга половина XIX – XX ст.): монографія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. 196 с.
26. Кучинська І. Духовні джерела Івана Огієнка: навчальний посібник: Кам'я-нець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. 88 с.
27. Кучинська І. Особливості формування громадянськості у педагогічних поглядах Івана Огієнка та Софій Русової. URL: <http://ohiienko.kpnu.edu.ua/article/view/255921/252997>
28. Локшина О. І. Європейська довідкова рамка ключових компетентностей для навчання впродовж життя: оновлене бачення 2018 року // Український педагогічний журнал. 2019, №3. с. 22-30.
29. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): хрестоматія / упоряд.: Л. Березівська та ін. Київ : Наук. світ, 2003. 418 с.
30. Ми – різні, ми – рівні. Основи культури гендерної рівності : Навч. посіб. для учнів 9-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів / за ред. О. Семиколенової. 2-ге вид., виправлене. Київ : Ніка-Центр, 2010. 176 с.
31. Морзе Н. В., Барна О. В., Вембер В. П. Формувальне оцінювання: від теорії до практики // Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах. 2013. №6. С. 45—57.
32. М'ягkota І. З історії формування терміносистеми українського фольклору // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». 2011. № 709. С. 96–102.

33. Навчаємо демократії: Базові матеріали з освіти для демократичного громадянства та прав людини для вчителів / Р. Голлоб, П. Крапф, О. Олафсдоттір, В. Вайдінгер; ред. Р. Голлоб, П. Крапф, В. Вайдінгер: Пер. з англ. та адапт. Л. І. Паращенко. Київ : Основа, 2011. Т. 1. 164 с.
34. Навчальна програма курсу за вибором для учнів «Моя громадянська свідомість. Запобігання корупції» для учнів 9-11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів (17 годин) / Ремех Т.О., Комарова П.Г. 2013.
35. 16. Національна доктрина розвитку освіти. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>
36. Невідомий Олександр Духнович // Бача Ю. Шлях Олександра Духновича, Данилюк Д. «Затаїти правду не сміючи...» Ужгород, 1993. 60 с.
37. Освіта для демократичного громадянства. Посібник для підготовки вчителів з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини (вдосконалена версія – вересень 2007) [Р. Голлоб, Е. Хаддлестон, П. Крапф, М.-Х. Салема, В. Спажич-Вркаш]; пер. з англ. та адапт. Л. М.Ващенко ; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова. Київ : Вид-во «Гопак», 2009. 89 с.
38. Олексюк О., Ткач М. Педагогіка духовного потенціалу особистості: сфера музичного мистецтва : навч. посіб. Київ : Знання України, 2004. 264 с.
39. Позняк С. І. Ресурси громадянськості: соціально-психологічна складова: методичні рекомендації / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 136 с.
40. Пометун О. Кроки до порозуміння : навч. посіб. для учнів 10 (11) класів / О. Пометун, І. Сущенко, І. Баранова ; за ред. О. Пометун. Київ : Педагогічна думка, 2016. 168 с.
41. Пометун О., Ремех Т. Права людини. 10 (11) клас: Навчальний посібник. Київ : Літера, 2008. 188 с.
42. Про затвердження критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки

України №371 від 05.05.2008. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/v0371290-08>

43. Ремех Т. О., Пометун О. І. Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти : методичний посібник [Електронне видання]. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2021. 222 с.

44. Ремех Тетяна Олексіївна. Права людини в Україні: підручник для 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Інститут педагогіки НАПН України, 2011. 163 с. URL:
<https://lib.iitta.gov.ua/722252/>

45. Розвиток громадянських компетентностей в Україні: результати соціологічних досліджень (DOCCU) / Семенець-Орлова І., Михайлич О., Борер К., Ретцель М., за заг. ред. : Н. Г. Протасова. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2018. 26 с.

46. Розпорядження Кабінету Міністрів від 14 грудня 2016 р. № 988-р «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року». URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249613934>.

47. Світлана Топалова, Тетяна Чистіліна. Майбутнє громадянської освіти в Україні – перехід до актуальної європейської моделі», Аналітичний центр «Обсерваторія демократії», 2018, URL:
<https://od.org.ua/%d0%b1%d1%83%d0%b4%d1%83%d1%89%d0%b5%d0%b5-%d0%b3%d1%80%d0%b0%d0%b6%d0%b4%d0%b0%d0%bd%d1%81%d0%ba%d0%be%d0%b3%d0%be-%d0%be%d0%b1%d1%80%d0%b0%d0%b7%d0%be%d0%b2%d0%b0%d0%bd%d0%b8%d1%8f-%d0%b2-%d1%83/>

48. Семеног О. Український фольклор: навч. посіб. Глухів : РВВ ГДПУ, 2004. 254 с.

49. Сидоркіна М. Ю. Громадянська компетентність у розрізі концепції соціального інтересу. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/719463/1/36.pdf>

50. Сорокіна О. Фольклорні твори як джерело з історії української еміграції ХХ століття. Етнічна історія народів Європи. 2015. № 45. С. 72–75.
51. Сухомлинський В. Серце віддаю дітям. Київ : Радянська школа. 1976. Т. 3. 668 с.
52. Українська фольклористика: словник-довідник / [уклад.-ред. М. Чернопиский]. Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. 448 с.
53. Український фольклор: особливості та специфіка URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/10281/>
54. Фольклор: народна музика, пісні, танці, прикмети, прислів'я, легенди. URL: <https://spadok.org.ua/folklor/blog>
55. Чабан-Чайка С. Формування світогляду студентів шляхом вивчення епічних творів української народної музичної творчості. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Випуск 23. С. 317-320.
56. Шарова Т. М. Історія української літератури I пол. ХІХ ст. Харків : Майдан, 2014. 247 с.
57. Dewey J. Democracy and Education. New York : The Free Press. 1990. URL: <https://allenbolar.com/wp-content/uploads/2015/03/dewey-democracy.pdf>
58. Carretero, Mario, Helen Haste, and Angela Bermudez. "Civic Education." In Handbook of Educational Psychology, edited by Lyn Corno and Eric M. Anderman. 3rd Ed. Chapter 22. London: Routledge, 2016.
59. Crittenden, Jack, and Peter Levine. "Civic Education." In Stanford Encyclopedia of Philosophy, edited by Edward. N. Zalta and Uri Nodelman. Fall 2023 Edition. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/civiceducation/>
60. Gutmann, Amy, and Dennis Thompson. Why deliberative democracy? Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004. Mann, Horace. Report No. 12 of the

Massachusetts School Board (1848).

<https://usa.usembassy.de/etexts/democrac/16.htm>.

61. Spaulding, Suzanne E., and Elizabeth Rindskopf Parker. “Reflections on Civics as a National Security Imperative.” May 10, 2023.

https://www.americanbar.org/groups/law_national_security/publications/aba-standing-committeeon-law-and-national-security-60-th-anniversary-anthology/reflections-on-civics-as-a-national-securityimperative/

62. Winthrop, Rebecca. “The need for civic education in 21st-century schools.” June 4, 2020. <https://www.brookings.edu/articles/the-need-for-civic-education-in-21st-century-schools/>